

11. Скорук І. Д. Динаміка антропонімікону м. Луцька в ХХ ст.: Дис... канд. філол. наук. – К., 1999.
12. Суперанская А. В. Структура имени собственного: Фонология и морфология. – М., 1969.

УДК 811.161.2'38

А. П. РОМАНЧЕНКО. Прагмалінгвістичний потенціал компарально-суб'єктно (об'єктно)-посесивних категорійних ситуацій в українській мові

У статті проаналізовано компарально-суб'єктно-посесивні ситуації, у яких реалізуються вторинні функції компаративності, а також встановлено прагмалінгвістичний потенціал мовних засобів у компаральних ситуаціях у художньому мовленні.

Comparative-subjective-possessive situations in which are realized secondary functions of a functional-semantic field comparison are analyzed. Pragmalinguistic potential of language means in comparative situations on the material of the belles-lettres language features is revealed.

Конструкції з родовим приimenним у лінгвістиці розглядають неоднаково. Одні вчені їх вважають метафоричними [9; 7; 16] чи метафорами-порівняннями [10]. Інші дослідники називають їх генітивними порівняльними конструкціями. Такої думки дотримуються Т. О. Туліна, Г. Г. Полещук, О. І. Марчук, розуміючи під цими конструкціями сполучення двох іменників – керуючого та керованого, в якому керований відмінок визначає суб'єкт порівняння, керуючий – його об'єкт [11:149].

Т. О. Туліна розглядає експліцитні та імпліцитні способи вираження порівняння в російській мові, аналізуючи властивості різних структур, в яких виражається порівняння, за принципом спадання експліцитності. Конструкції ж із родовим приimenним займають найнижчу позицію за наявністю експліцитно оформленої кількості членів порівняння. Г. Г. Полещук звертає увагу на поширені і непоширені конструкції з родовим приimenним на матеріалі російської мови. Серед поширених конструкцій виділяються ті, які поширюються другорядними членами речення і підрядними реченнями. Генітивні

порівняльні конструкції у творчості М. М. Коцюбинського проаналізовано в одному з параграфів дисертаційної роботи О. І. Марчук. Під час дослідження виявлено, що поєднання суб'єкта з об'єктом порівняння у письменника часто є несподіваним, оригінальним.

У пропонованій статті розглядатимуться не тільки синтаксичні і семантичні особливості таких конструкцій на ширшому матеріалі, із залученням творів І. Багряного, О. Гончара, П. Загребельного, О. Коломійця, М. Стельмаха, а й із позицій функціональної лінгвістики та комунікативно-прагматичних завдань у складі висловлення.

У компарально-суб'єктно(об'єктно)-посесивній категорійній ситуації за певною особливістю порівнюються два предмети: об'єкт, який порівнюють (референт), і об'єкт, з яким порівнюють (агент). Референт порівняння відіграє активну роль у процесі порівняння, він є об'єктом пізнання.

У конструкціях із залежним родовим а і b як референт і агент порівняння розташовані в такому порядку: *ba*, де *b* – головне слово в будь-якому відмінку, найчастіше – в називному, *a* – залежне слово в родовому відмінку зі значенням об'єкта, тобто експліцитно оформлено два члени порівняння: *грушка носа, цибулина бані, екран неба, коси віття*. За будовою це безприйменникові субстантивні словосполучення, в яких сполучаються іменники з конкретно семантикою. Функцію основи порівняння, яка не виражена експліцитно, виконує відмінкова форма у сполученні з іншим елементом форми, фіксований порядок компонентів у різних відмінкових формах.

Компонент *b* у ролі головного слова становить специфіку даної конструкції. Висунення іменника-об'єкта, з яким порівнюють інший об'єкт, на синтаксичну позицію головного слова зумовлено відсутністю інших засобів вираження схожості і компенсує цю відсутність, сполучаючись з особливостями лексичного наповнення компонента *b*, які з'ясовують характер основи порівняння. Його смисл складається із сем, спільних для *a* та *b* [15:59]. Так, основою порівняння *віття з косами* є те, що вони мають спільні ознаки: *віття* верби і *коси* людини звисають, вони довгі.

Основа порівняння є імпліцитною у таких висловлюваннях: *...по колосках блищать всюди темно-коричневі гудзики заміміх кузьок...* [3:5:30]; *...ловні ті щічки та ягоди губенят надулись...* [3:7:441]; *білий папір вкривається тасмничою і трохи страшнуватою кошачньою цифр* [8:388]; *Спокійно снується на екрані неба фільм його молодості, його життя* [3:7:218]; *...бачила ... церкви, будинки, камінний ліс веж над городом* [5:221]. Іноді мовець вживає порівняння, чергуючи їх, що урізноманітнює

текст і свідчить про походження аналізованих конструкцій із порівняльних зворотів. Так, порівняння яблук з ядрами зафіксовано у двох різних за будовою конструкціях: *...яблука гунають на землю, мов ядра* [3:4:233]; *І знову ідуть далі, спотикаючись по ядрах яблук, що встеляють цю багатющу землю* [3:4:235]. Дані приклади засвідчують етапи формування порівняння в конструкціях із родовим приіменним у компарально-суб'єктних ситуаціях: на першому етапі наявні референт, агент і формальний показник порівняння, на наступному етапі формальний показник відсутній, проте семантика порівняння зберігається.

Зрідка в контексті більш-менш прозоро може виявлятися основа порівняння: *...селища звикли бути постійно окутані спільною на всіх жовто-бурою ковдрою ядучих хмар...* [3:7:322]; *Стрічка траси знов випрямилась...* [3:7:582]; *...низько над радгоспними землями білокрила армія чайок наступає на кузьку* [3:5:23], де дія, названа дієсловом або дієприкметником, становить основу порівняння.

Характеризуючи семантико-синтаксичну структуру субстантивних вторинних словосполучень, О. В. Юсікова звертає увагу на семантичні функції словосполучень із порівняльною семантикою залежного компонента. Авторка зауважує, що головний компонент у такому словосполученні семантично підпорядкований залежному на основі відношення включення, яке існує не в об'єктивній реальності, а тільки в нашій свідомості. На власне семантичному рівні субстантивне вторинне словосполучення *стіна очерету* можна представити як семантично елементарне речення *Очерет схожий на стіну* [17:60].

У компарально-об'єктних ситуаціях субстантивні словосполучення із залежним родовим у ролі референта порівняння можуть поширюватись означенням. Перший тип поширення – поширення головного слова, агента порівняння: *Розкошлане віяло бороди рвонулося вгору...* [3:7:125]; *Білі яблука щік поблискують...* [3:7:10]; *Після відвідин музею якось збадьорилося: чи піонери навіяли своїм щебетом добрий настрій... чи ота малинова козаччина вольовита, безстрашна, що від неї такі яскраві яблука вражень zostались?* [3:7:87]. Хоч формально поширюється компонент *b* (агент порівняння), поширювач-означення, виражений прикметником або дієприкметником, відображає особливості референта: *темно-коричневі кузьки, розкошлана борода, яскраві враження, білокрилі чайки, камінні вежі*. Проте трапляється поширення прикметником, що стосується суто агента порівняння: *...на поповому обличчі одразу повеселішали вузькі очі й лісова грушка носа* [13:497].

Другий тип поширення – поширення залежного слова у словосполученні із залежним родовим у ролі референта порівняння. Наприклад: *...не особливо помічає Зачіплянка... квіття доменних заграє, доки вони палають* [3:7:104–105]; *Ось він (літак. – авт.) проноситься над вами... з рубіном сигнального вогника низу* [3:7:617].

Третій тип становить одночасне поширення агента і референта порівняння: *...над усіма городами повисла густа стіна осіннього дощу...* [5:143]; *Сріблясті коси вербового віття звисають над оселею низько...* [3:7:363]; *...со-сни довгими віями своїх гілок маячили в темно-блакитнім небі* [5:204].

Використовувана в порівняннях такого типу лексика різноманітна. Однак, як стверджує Т. О. Туліна, її легко згрупувати за порівняно нечисленними семантичними полями, характер яких прямо пов'язаний із психологічними закономірностями, що проявляються у сфері порівнянь. Асоціації в основному спрямовані на почуттєве сприйняття, у першу чергу – зорове. Предмет отримує образну характеристику за кольором, величиною, положенням у просторі, а також побутову і суто геометричну характеристику форми, конфігурації, співвідношення частин складного предмета, сукупність кількох предметів [15:59].

У словосполученнях із залежним родовим значення подібності і кількості поєднані так тісно, що встановити переважання якогось із них досить важко, а то й неможливо. Метафоричне значення великої кількості виникає не тільки в словах, які безпосередньо означають сукупність чого-небудь. В основі виникнення такого значення лежать не конкретні значення слів, залучуваних для порівняння, і не логічні поняття, з якими вони співвідносяться, а почуття, викликані цими предметами і уявленнями, емоції, які виникають при їх баченні або внаслідок зіткнення з ними [4:90–91]. Неосяжний простір чого-небудь передається за допомогою слів *море, океан, озеро*, які лежать в основі уподібнення: *Теплі далекі скирти, що, мов голови китів, впродовж дня виринатимуть з океану марева* [3:5:24]; *Із моря трав виникає маленька постать Кирикової сестри...* [3:7:402]. Крім конструкцій такого типу, зустрічаються і інші, які можна розглядати як неповні речення, напр.: *Чого вдосталь у нас, так це – світла! Океан!* [3:7:344]. У даній ситуації зрозуміло, що йдеться про *океан світла*.

Значення руху, безперервності, які накладаються на порівняння, наявні у словах *потік, струмок, ріка*: *Тоді молочна ріка хмар поволі відпливла набік...* [5:186]; *...ріка часу тече десь у невідомості...* [5:255]. В основі уподібнення атмосферним явищам можуть лежати ознаки “швидкість”, “ясно-

та”, які виражаються у словах *дощ, злива: Весела злива жартів навряд чи доливає до Заболотного...* [3:7:302]. Таким чином, розглянуті категорійні ситуації є компарально-об’єктно-квантитативними.

Словосполучення із залежним родовим у ролі референта порівняння досить часто називають метафоричними. Проте в таких конструкціях а і b не зливаються, суб’єкт і об’єкт не накладаються один на одного. Оскільки є суб’єкт, об’єкт, порівняння (сама конструкція), немає підстав вважати такі словосполучення метафоричними [11:150].

У компарально-посесивній категорійній ситуації посесор-суб’єкт у родовому відмінку є агентом порівняння. Ситуація співволодіння сприятлива для перетворення родового належності на родовий порівняння. Порівнювані суб’єкти в такій ситуації однорідні і поєднуються в одній номінації, яка набуває подвійної референції (*Йї характер схожий на характер батька* —> *У неї характер батька*). Але ім’я співвласника може отримувати невизначену референцію. Воно вказує не на конкретну особу, а на певну категорію осіб. Тим самим у фокус виводиться не денотат, а смисл імені [1:27]. Наприклад: *Брянський звичним оком професіонала одразу став визначати, куди влучали міни...* [3:1:102]; *...Таня бачить його руку, волохату, в чорнім волоссі, міцну руку спортсмена* [3:4:7]; *Не брешу, пане, — очима праведника дивиться на Стадницького* [13:101]; *Усмішка дипломата...* [7:462]; *Очі шаленця* [5:89].

О. І. Марчук зазначає, що в усіх таких випадках суб’єкт порівняння називає частину тіла людини [11:152]. Насправді ж у ролі суб’єкта порівняння зафіксовано і інші лексеми. Так, А. Вежицька стверджує, що семантична структура назв почуттів компаративна [18:58-59], а отже, крім названих лексем, це і назви почуттів. На цій же підставі Н. Д. Арутюнова виділяє ситуації, в яких порівнюються емоційні стани людини [1:29]. До складу таких висловлень входять слова типу *радість, сум, ненависть, байдужість, роздратування* тощо. Таким чином, у компарально-посесивних висловленнях іменник, від якого залежить родовий відмінок і який є референтом порівняння, називає частину тіла людини: *Розлютований Безбородько підхопився з лави, заступив у сінях дорогу жінці, всвердлив у неї очі зміїда* [14:207] або її внутрішні чи зовнішні властивості: *...ми з затаїстістю смертників все ще вели тут бої...* [3:4:364]; *...це “тобі”, вимовлене майже змовницьким тоном грішниці, вчувалось йому цілісіньку ніч* [3:4:486]; *Не страшать тебе й ці величні твої африканські суперниці... що з виглядом чорних королів пропливають сюди й туди по залу...* [3:7:626].

Врахувавши граматичні, контекстуальні, лексичні особливості структур із родовим у ролі агента порівняння, виділимо висловлення з родовим належності (*Ягуар Ягуарович ...взяв на себе обов’язки медика: в якійсь ліжницькій шапочці з бомбончиком на тім’ї, з видовженим сухим обличчям візантійця, снує між людьми...* [3:4:567]), із родовим суб’єкта (*Значить, сном праведника спали?* [12:560]), із родовим носія ознаки (*...не прийшла сюди Оксана, не прийшла друга вдовиця з Літинецьких Майданів, яка мала поставу королеви й начорно підсмалені брови...*) [14:143].

У компарально-посесивних висловленнях приіменний родовий рідко виражається іменником-істотою: *Імператор з усіма в абатстві був холодно-стриманий. Неприступність снігової вершини* [5:101]. Як правило, він виражається іменником-істотою. Найчастіше це загальні назви на позначення істот, серед яких можна виділити назви тварин (*...там з хижою цілеспрямованістю акул відлітали лайнери та суперлайнери...* [3:7:612]; *Він (імператор. — Авт.) бачив мовби очима рисі...* [5:67]); назви осіб за професією, походженням, родом діяльності (*...він... оком художника подивлявся крізь маленьке ...віконце...* [13:255]; *В Лашкуна, кажуть, абсолютно ідіотські очі, а за ними криється диявольська хитрість шпигуна* [13:599]; *Так і є, це той балакун з волохатими руками штангіста* [3:6:40]; *... (Тамара) вміла в такі хвилини пропливти з виглядом королеви!* [3:7:624]); назви осіб, що виявляють певні риси характеру (переважно негативні), здібності: *І при цьому гидка усмішка дегенерата* [3:7:557]; *Крім знання, тут потрібна інтуїція, дар передбачення, дар ясновидця* [3:4:496]; *Губа йому тіпалась, а очі... очі гидкого, сопливого боягуза* [2:179]; назви міфічних, історичних та літературних героїв (*...в молодій дружини тільки й краси було, що голубі, як світ, очі та посмішка чарівниці* [13:308]; *Один зводить храм Артеміди, а другий уже позиркує на нього поглядом Герострата* [3:7:437]; *Незабаром з’явився й він, сам голова. Вантажною прибув, вийшов з кабіни, огрядний, ваговитий, габаритів Тараса Бульби* [3:6:61]). Зауважимо, що остання семантична група містить не тільки загальні, а й власні назви.

Позиція залежного іменника для назв осіб за родом діяльності, расово-етнічною належністю уможливорює їх використання в оцінно-характеризувальній функції. Панівний іменник називає або власне реалію, що належить тій чи іншій особі, істоті, або опрідмечену ознаку (предмета чи дії), а залежний іменник — носія цієї реалії або ознаки. Ідеться про родовий належності та родовий при віддієслівному і відприкметниковому іменнику. Подібні словосполучення розглядаються як фразеологічні сполучення, де в одного з ком-

понентів формується лексико-семантична залежність від іншого, характер якої визначається ступенем засвоєності. Семантичною базою таких словосполучень є розгорнуті контексти описового характеру, де та чи інша реалія або ознака висвічує образ людини певного роду діяльності та расово-етнічної належності, характеризуючи її в емоційно-оцінному відношенні [6:59].

Як агенти порівняння назви осіб у позиції залежного іменника функціонують як одиниці оцінно-характеризувальної семантики пріоритетної ознаки або реалії, що притаманна людям певного роду діяльності та расово-етнічної належності. Конотативна семантика назв осіб може бути як більш-менш загальнозрозумілою, так і контекстуально зумовленою – як результат індивідуально-авторського пошуку для ефективного впливу на одержувача інформації.

Отже, розглянуті компарально-посесивні ситуації реалізуються в конструкціях із логічною формулою *ab*, де *a* – головне слово в будь-якому відмінку, *b* – залежне слово в родовому відмінку зі значенням суб'єкта.

Як уже зазначалося, крім непоширених конструкцій із залежним родовим у ролі агента порівняння, у мовленні наявні поширені конструкції. Г. Г. Полещук розрізняє поширення, коли конкретизуюче слово уточнює смисл, виділяє ознаку, необхідну для даного порівняння, і поширення, при якому уточнюючий характер конкретизуючого слова може знизити стилістичне забарвлення звороту, надати йому кількісного відтінку [12]. Поширювач може займати препозицію і постпозицію. Препозитивним поширювачем зазвичай виступає прикметник чи дієприкметник: *А в тебе зараз обличчя невідомого генія* [8:12]; *...прямує назустріч ця постать, похмура й чіпка, з обличчям еллінського сатира...* [3:7:535]; *Для багатьох було загадкою, чим цей зсушений майор, що говорить із спокоєм сільської вчительки, зрідка відкашлюючись, чим міг він так впливати на своїх бійців і офіцерів?* [3:1:136]. Поширюватись такі компарально-посесивні висловлення можуть і двома прикметниками-означеннями, які характеризують агент порівняння із різних боків: *Бліде... обличчя, манери скромної сільської вчительки* [3:7:607]. Крім того, пояснювальними словами, які поширюють такі конструкції, можуть бути словосполучення з інфінітивом [12]. Постпозитивними поширювачами можуть бути окремі слова або цілі словосполучення: *...багряні дзеркала озер придніпровських світають і світають угору пілотам, птахам, запізнілим рибалкам...* [3:7:166]; *А ти потужний, Сергію. З задатками атлета середньої ваги...* [3:4:495]; *Побачивши Данила, він (Стьопочка. – Авт.) спочатку по-заячи пригнувся біля руля, скособо-чив погляд, а потім підняв руку і покивав нею і головою у стилі начальника своєї контори* [14:228].

Окремий різновид компаральних висловлень становлять конструкції, до складу яких входять слова *тип, манір, зразок* тощо. Наприклад: *Послухав би ці роздуми цинік типу Магзаника, загелготів би гусаком* [14:6]; *Незабаром з'явився й Сашко: на саме подвір'я в'їхав велосипедом, вкотився хвацько, на манір велогонщика...* [3:6:144]. Трапляється, що керований агент порівняння долучається до референта за допомогою прийменника: *З'явився черговий лікар, щуплявий юнак у халаті, з борідкою під різночинця...* [3:7:591].

Таким чином, лексико-граматичні особливості в компарально-суб'єктно-посесивних категорійних ситуаціях досить різноманітні. Поєднання двох іменників дозволяє включати в конструкцію з родовим применним один чи два конкретизатори, що дає можливість збагатити порівняння, сполучити в одній конструкції різні лексеми для досягнення потрібного смислового та емоційно-експресивного відтінку. Семантичне наповнення компонентів конструкцій із родовим применним у компарально-суб'єктно-посесивних ситуаціях визначається завданнями комунікації та інтенціями мовця. Ефективність як важливий показник комунікативного акту при використанні конструкцій і першого типу (*a* – залежне слово, *b* – головне слово), і другого типу (*a* – головне слово, *b* – залежне слово) залежить від семантичного наповнення компонента *b*. Оскільки у художньому стилі все подається крізь призму світогляду, інтелекту і світовідчуття автора як суб'єкта мовлення і все зображуване спрямовується на читача/слухача як адресата мовлення, прагматична поведінка мовця у певній компарально-суб'єктно-посесивній ситуації залежить від комунікативного наміру, призначення, комунікативної ситуації, а прагматичний ефект – від сприйняття, розуміння, трактування інтерпретатором адресованого йому висловлення.

1. Арутюнова Н. Д. Тождество и подобие // Тождество и подобие. Сравнение и идентификация. – М., 1990.
2. Багрянний І. Тигролови. – Кіровоград, 2000.
3. Гончар О. Твори в 7-ми томах. – К., 1987. – Т. 1, 4, 5, 6, 7.
4. Дизенко Н. Д. Листья – дождем, слезы – ручьем // Русская речь. – 1986. – № 3.
5. Загребельний П. Євпраксія. – К., 1987.
6. Іващенко В. Л. Конотативна семантика осіб у синтагматичній зумовленості їх вибору // Мовознавство. – 1996. – № 4–5.
7. Ковалев В. П. Языковые выразительные средства русской художественной прозы: Автореф. дисс... доктора филологических наук. – К., 1975.
8. Коломісць О. Вибрані твори в 2 т. – К., 1988. – Т. 2.

9. Коцюбинська М. Х. Образне слово в літературному творі. Питання теорії художніх тропів. – К., 1960.
10. Левин Ю. И. Структура русской метафоры // Труды по знаковым системам. – Тарту, 1965. – Т. 2.
11. Марчук О. І. Структурно-типологічні параметри порівняльних конструкцій в ідіостилі М. М. Коцюбинського: Дисертація на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук. – Одеса, 2002.
12. Полещук Г. Г. Выражение сравнения приименным родительным // Вопросы теории и методики изучения русского языка. – Куйбышев, 1961.
13. Стельмах М. Хліб і сіль. – К., 1967.
14. Стельмах М. Чотири броди. – К., 1989.
15. Тулина Т. А. О способах эксплицитного и имплицитного выражения сравнения в русском языке // Филологические науки. – 1973. – № 1.
16. Федченко М. А. Структура индивидуально-авторской метафоры: минимальный семантический контекст и образное единство // Записки з романо-германської філології. – Одеса, 1999. – Вип. 4.
17. Юсікова О. В. Семантико-синтаксична структура субстантивних вторинних словосполучень // Мовознавство. – 1993. – № 4.
18. Wierzbicka A. Semantic primitives. – Frankfurt; M., 1972.